roč. 65, 2018, č. 3

SLÁDEK, Miloš: SLOVO ZE SRDCE JEJICH ANEB NEDĚLNÍ KÁZÁNÍ V POBĚLOHORSKÝCH BOHEMIKÁLNÍCH POSTILÁCH A TRADIČNÍ PERIKOPNÍ SYSTÉM. Praha : Památník národního písemnictví, 2017. 719 s.

Erika Brtáňová

Český literárny historik Miloš Sládek má za sebou viaceré edičné počiny. V troch z nich čitateľ nájde komentované ukážky barokovej kázňovej prózy (*Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy*, 1995; *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*, 2000; *Svět je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století*, 2005).

Baroková homiletika je predmetom aj Sládkovej poslednej publikácie, ktorej jadro tvorí tematický katalóg bohemikálnych kázní. Katalóg vznikol na základe excerpt z osemnástich katolíckych nedeľných postil vytlačených v rokoch 1618 až 1763, vrátane dvoch postil v latinskom a nemeckom jazyku. Z dobových prekladov do češtiny je tu zastúpená *Postila* rakúskeho jezuitu Georga Scherera. Na okraji pozornosti autora zostali zbierky kázní českých exulantov.

Katalógu predchádzajú state, ktoré majú charakter predporozumenia. Uvádzajú čitateľa do problematiky nedeľných kázní, ktorých vznik je ohraničený dvoma historickými medzníkmi – bitkou na Bielej hore a začiatkom jozefínskych reforiem. Sládek sa kázne usiluje zasadiť do širších súvislostí s vedomím, že od dôkladnosti ich poznania závisí vierohodnosť a celková kvalita výkladu dobovej kazateľskej tvorby. Takto koncipovaná je už prvá stať *„A sedě učil z lodičky zástupy" aneb Specifika neděle a její význam*, v ktorej sa vykladá dobové chápanie nedeľného času z dvoch pohľadov: z pohľadu adresáta a autora kázne. Nedeľa ako deň svátenia odpočinku bola v českom vidieckom a malomestskom prostredí na konci 17. a v priebehu 18. storočia spojená s modlitbami, s účasťou na sv. omši a prípadne na kázni, s popoludňajšou výukou náboženstva a s domácim duchovne povznášajúcim čítaním. Sládek pripomína, že v mestách sa okrem kázne založenej na perikope, resp. úryvku z evanjelia konala aj popoludňajšia kázeň, ktorá nebola spojená s bohoslužbou, rozvíjala však perikopu z evanjelia a bola podstatne kratšia. V nedeľných dopoludňajších rečiach kazatelia nadväzovali na úryvok z evanjelia, v popoludňajších príhovoroch sa sústredili na výklad čítania z epištoly.

Základným princípom barokovej homiletiky sú venované dve kapitoly. V kapitole *„Když se zastupové na Ježíše valili, aby slyšeli slovo Boží" aneb Specifika barokního kazatelství* Sládek poukazuje na fakt, že v niektorých desaťročiach pobielohorského obdobia bola kázeň *„najdôležitejším, najváženejším a najpríťažlivejším literárnym útvarom"* (s. 34), ktorý spájal vzdelanú elitu spoločnosti s ľudovými vrstvami. Pritom tlačené zbierky kázní vydávajú svedectvo o stúpajúcej vzdelanostnej úrovni katolíckych kňazov. Ich nedeľné príhovory sa zachovali výlučne v zbierkach označovaných ako postily. Takto však bývajú nazývané aj sviatočné kázne.

Sládek si všíma zvlášť dve špecifiká barokového kazateľstva: jednoročný systém evanjeliových perikop, ktorý bol nahradený troj-

ročným cyklom až na Druhom vatikánskom koncile v šesťdesiatych rokoch 20. storočia, a kazateľskú a exegetickú tradíciu. Konštatuje, že perikopy čiže čítania z evanjelií sa pre veriacich stali „*daleko nejznámější částí Písma*" (s. 44). Aplikovaná exegéza potvrdzuje spätosť barokovej homiletiky s princípmi antického rečníctva a rétorickou tradíciou európskeho humanizmu. Barokové rétorické teórie sa neopierali len o práce Marka Tullia Cicerona, ale inšpirovali sa myšlienkami a kazateľským umením sv. Augustína, sv. Izidora zo Sevilly, Beda Ctihodného a ďalších autorít. No najvplyvnejšou učebnicou klasickej rétoriky v katolíckej Európe (dodávame, že aj v slovenskom jazykovom prostredí) sa stala príručka portugalského jezuitu Cipriana Soareza *De arte rhetorica libri tres* (1565), ovplyvnená Aristotelovými, Ciceronovými a Quintiliánovými spismi. Sládek poukazuje aj na vplyv rétorických príručiek dvoch českých jezuitov Jacoba Pontana a Jacoba Masena.

Inštruktívny prehľad o postupoch odporúčaných dobovými učebnicami rétoriky podáva kapitola *„Od tohoto času lidi budeš loviti" aneb Příprava barokních promluv*. Informuje o jednotlivých etapách prípravy reči (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *gesta*, *pronuntiatio*, *memoria*), o významových rovinách výkladu biblického textu (*doslovná* čiže *historická*, *etická*, *mystická*, *anagogická*). Zvlášť chcem upozorniť na Sládkove veľmi cenné poznámky a postrehy súvisiace s formálnym členením reči a usporiadaním myšlienok (súčasť etapy *dispositio*) a tiež rétorickými figúrami (súčasť etapy *elocutio*), ilustrované vhodne príkladmi vybranými z českých pobielohorských kázní.

Ďalej Sládek podrobnejšie charakterizuje obvyklú rétorickú stratégiu kazateľa. Upozorňuje, že v duchovnej reči nešlo len o usporiadanie myšlienok z hľadiska logických väzieb, ale aj z hľadiska čo najúčinnejšieho pôsobenia na poslucháča alebo čitateľa. Na rozdiel od sviatočných kázní sa v úvodoch nedeľných kázní nevyskytujú nečakané správy alebo súvislosti, ktoré by mohli narušiť pozornosť farníkov. „*Umění nedělního kazatele spočívalo v něčem jiném: v soustavném a promyšleném duchovním vedení farníků, které nebylo vymezeno jednou nebo třeba třemi více či méně náhodnými příležitostmi, ale léty působení, uměním opakovat důležité otázky tak a v takových souvislostech, aby nezevšedněly, ale naopak aby vždy se stejnou intenzitou (nebo lépe stále přesvědčivěji) dokázaly působit na myšlení a cítění posluchačů*" (s. 68). Rovnako sa v tomto type kázní nevyskytuje ani nečakané členenie reči, ktoré si kazateľ mohol dovoliť iba v prostredí, kde predpokladal vyššiu intelektuálnu úroveň poslucháčov. Z pastoračných dôvodov väčšina kazateľov volí nízky štýl, no v prvej polovici 18. storočia dochádza často k zámernému striedaniu nízkeho, stredného a výnimočne vysokého štýlu. Požiadavky kladené na jazykovú správnosť a obsahovú zrozumiteľnosť kázne určovali aj vhodnú výzdobu. „*I v tomto případě však platí, že nedělní kázání bývají poněkud méně posluchácky náročná než většina svátečních promluv, alespoň pokud můžeme soudit z dochovaného materiálu*" (s. 75). Príznačnou bola snaha vyhnúť sa používaniu archaizmov aspoň vo vlastnom výklade (nie vždy sa to dalo v citáciách z autoritatívnych textov) a tiež používaniu vulgarizmov. Do kázní však slovná zásoba typická pre ľudový jazyk preniká (napr. názvy rastlín, substantíva späté s každodenným životom nižších a stredných vrstiev alebo špecifické spojenia) a vyskytujú sa v nich často ľudové príslovia a porekadlá.

Medzi výrazné a dobovo obľúbené rétorické figúry nedeľných kázní Sládek zaraďuje *repetitio*, ktorého význam vzrástol v súvislosti s obľubou konceptuálnych kázní, resp. kázní s konceptuálnymi prvkami. Okrem toho sa v homiletických textoch veľmi často objavuje *gradatio*, hlavne jeho jednoduchšia forma (priraďovanie troch alebo štyroch slov so stupňujúcim sa významom), *accumulatio* a *enumeratio*. Z myšlienkových figúr majú v textoch celkom prirodzene dominantné postavenie rečnícke otázky, ktoré „*někdy pomáhají kazateli udržovat pevnější kontakt s posluchači, vybudit je z jejich klidu, podráždit, dotknout se jejich citů, pohnout ke změně myšlení*" (s. 88). Vzhľadom na prevládajúci charakter pobielohorských kázní sa Sládek bližšie zaoberá tropickým útvarom označova-

ným ako koncept, ktorý definuje nasledovne: „*Konceptem je třeba rozumět překvapivý nápad či ostrovtipnou myšlenku, častěji celé řetězce těchto nápadů a myšlenek, které se mohly v kázání omezovat na epigramaticky vyhrocené pointy, ale obvykle byly také schopny nést a myšlenkově sjednotit celé dílo, tedy stát se základním výstavbovým článkem celého kázání*“ (s. 92). Medzi tvorcami nedeľných kázní rozlišuje tri skupiny rečníkov: takých, ktorí koncept využívali (ako univerzitný kazateľ Caspar Knittel), alebo boli ovplyvnení konceptuálnymi prístupmi, alebo sa konceptom nenechali ovplyvniť a boli predstaviteľmi tradičnej tzv. cicerónskej rétoriky. Zatiaľ čo základným útvarom pobielohorskej homiletiky boli pomerne rozsiahle tematické kázne s konceptuálnymi prvkami, osvietenské kazateľstvo sa vrátilo k úzkemu prepojeniu textu reči a perikopy.

Dôležité je Sládkovo upozornenie na skutočnosť, že v homiletických textoch boli využívané aj barokové emblémy (príkladom sú kázne Damascena Marka a B H. J. Bilovského), hoci vo väčšine prípadov textov ide skôr o ovplyvnenie emblematickou štruktúrou. Ďalší exkluzívny prvok predstavovali verše. „*Měly za úkol upoutávat pozornost posluchačů, mnohdy pomáhaly dokazovat konkrétní tezi, jindy rozvolňovaly příliš hutný výkladový text*“ (s. 98). Populárne boli aj rozprávania (exemplá). Funkciou a formou im boli blízke biblické príbehy a príklady z dejín. Podobnú funkciu plnili aj paralely, ktoré boli pre svoju tvárnosť zvlášť obľúbené medzi kazateľmi využívajúcimi konceptuálne prístupy. V úlohe príbehov sa v nedeľných kázňach uplatňuje sporadicky aj legendistika. S uvedenými krátkymi žánrovými útvarmi zo slovenských barokových kazateľov veľmi efektívne pracuje Hugolín Gavlovič v kázňach zo zbierky *Kameň ku pomoci* (1779).

V kapitole „*Přes celou noc pracovavše*“ *aneb Několik poznámek k druhému životu českých pobělohorských postil v sekundární literatuře* sa Sládek sústreďuje na vybrané problémy a súvislosti, vyplývajúce z premien vzťahu k barokovej kultúre a z prehlbujúceho sa rešpektu k odlišným princípom barokovej literárnej tvorby. Poukazuje na skutočnosť, že formovanie vzťahu bádateľov ku kultúre druhej polovice 17. a prvej polovice 18. storočia bolo v mnohom ovplyvnené politickými a konfesionálnymi faktormi. V dôsledku takto determinovaného pohľadu na barokovú kultúru sa v priebehu konca 18. a celého 19. storočia vytvoril „*jednolitý obraz duchovního i mravního úpadku pobělohorské společnosti, prosvětlovaný snad jen několika málo vlastenecky smýšlejícími osobnostmi v čele s Bohuslavem Balbínem*“ (s. 109). Prístup Jaroslava Vlčka k pobielohorskej katolíckej homiletike v jeho syntetickej práci *Dějiny české literatury* označuje Sládek za apriórne odmietavý. Vlčkovými názormi na barokovú homiletiku bol zásadne ovplyvnený Hynek Hrubý, autor jedinej monografie venovanej českému kazateľstvu *České postily* (1901). Základom negatívneho postoja oboch bádateľov bol prílišný dôraz kazateľov na zázračné videnia a obrazy pekelných múk, ktoré sú podľa Sládka zastúpené v homiletických textoch iba okrajovo. Sládek nesúhlasí ani s charakteristikou jazyka kázní ako reči hrubej a plnej vulgarizmov a usvedčuje oboch historikov z neadekvátneho prístupu k dobovému jazyku a štýlu: „*Oba badatelé tak jednak vůbec nevzali v potaz jazykový vývoj mezi koncem 16. a počátkem či polovinou 18. století, jednak nechápou využívání a střídání různých stylů v jednom textu, které je pro pobělohorskou homiletiku stejně jako pro rakouská nebo jihoněmecká kázání typické a které v mnohém odráží i dobové přístupy k jazyku a experimentování s ním v dobové vrcholné evropské poezii, například u Giambattisty Mariniho nebo u Luise de Góngory*“ (s. 112). Výrazy, ktoré sa dnes považujú za vulgárne, dobové publikum takto vôbec nevnímalo. „*Mnohá ze slov užívaných v 17. a 18. století vnímal raněnovověký čtenář jako výrazy expresivní, nikoliv vulgární, ovšem ve zjemnělém měšťáckém prostředí přelomu 19. a 20. století byla řada těchto pojmů pokládána za hrubosti, vulgarity, pro literární tvorbu zcela nevhodné výrazy, navíc mnohá slova za uplynulá dvě století výrazně změnila svůj obsah (například ‚smrad‘, ‚hovado‘, ‚mordovat‘)*“ (s. 113 – 114). Na potrebu obozretnejšieho prístupu k jazyku diel staršej slovenskej literatúry

v súvislosti s výrazmi, ktoré dnes chápeme ako „príznakové hrubé“ upozorňujem v príspevku *Podoby idylického v Doležalovej Tragoedii* (*Slovenská literatúra*, 2018, č. 1, s. 32).

Podľa Sládkových zistení ďalší skúmatelia literatúry pobielohorskej doby Josef Hanuš a Jan Jakubec venovali barokovej homiletike ešte oveľa menší priestor ako J. Vlček. Zásadnejšiu zmenu nepriniesli ani akademické *Dějiny literatury české* (1959). Za kľúčovú osobnosť pre ďalšie štúdium ranonovovekej homiletiky Sládek označuje Josefa Vašicu, ktorý vytýčil smer ďalšieho výskumu v knihe *České literární baroko* nasledovne: „Jeho úkolem není tolik podat soustavné dějiny tehdejší české homiletiky, spíše vytěžit ze studia homiletických dějů vše, co nám může objasnit otázky slovesného stylu, básnických forem, látkových zdrojů, gramatické i lexikální povahy jazyka.“ Novší výskum homiletiky začal napredovať vďaka edíciám a štúdiám najmä troch literárnych historikov Milana Kopeckého, Michaely Horákovej-Hashemi a samotného Miloša Sládka. No vedecké konferencie a kolokviá organizované v českom prostredí sa otázkam homiletiky v ranom novoveku venovali doposiaľ iba okrajovo.

Výskum homiletických textov ovplyvnil výrazne Alexandr Stich, ktorý sa danú problematiku pokúšal riešiť komplexne, neobmedzoval sa iba na otázky českého jazyka, ale tie skúmal v previazanosti na otázky literárno- a kultúrnohistorické. Na Stichove jazykovedné prístupy nadviazali viacerí bádatelia. Okrem toho došlo k posunu výskumu bohemikálnych nemeckých a latinských kázní. K poznaniu homiletickej produkcie prispeli aj mnohí autori diplomových a doktorských prác.

Ranonovoveká kázeň sa však od deväťdesiatych rokov 20. storočia stala zásadným prameňom pre historické a kultúrnohistorické práce. Nahliada sa na ňu ako na „*nesmírně významný zdroj informací o dobovém pojímání zásadních kulturněhistorických kategorií (smrt a čas života včetně forem připomínání zemřelého, rodina, vztahy mezi partnery, hřích, konfese, dobová společenská reprezentace apod.)*“. V českom prostredí chýba Sládkovi „*interdisciplinární přístup ke starším homiletickým pramenům ze strany teologie, případně etnografie a folkloristiky*“ (s. 121). Okrem toho ďalší výskum by sa mal zamerať „*na širší komparaci jednotlivých motivů, témat, kulturněhistorických kategorií*“. Dodáva, že práve jeho monografia chce „*připravit půdu pro takto pojaté komparace*“ (s. 126).

Konkrétnym výsledkom doterajšieho výskumu nedeľných postil, vďaka ktorému došlo k literárnohistorickej rehabilitácii viacerých barokových kazateľov, je venovaná osobitná kapitola „*Rybáři pak byli sstoupili a vypírali sítí*“ *aneb Bohemikální nedělní postily pobělohorského období a jejich autoři*. Ako príklad možno uviesť kazateľskú osobnosť K. Račína, o rehabilitáciu ktorého sa pričinila literárna historička Michaela Horáková-Hashemi, autorka monografie *Karel Račín – nedoceněný barokní autor* (2005). V nedeľnej postile *Operae ecclesiasticae* dokázal Račín „*skloubit požadavek laického čtenáře či posluchače o příběh (exemplum) s dobově tehdy velmi oblíbenými konceptuálními prvky*“ (s. 171 – 172). Vyzdvihnutím práve tohto poznatku sa Sládek usiluje poopraviť Hrubého tvrdenie, že Račínove kázne sú učené, a preto neboli prístupné ľudovým vrstvám.

V uvedenej kapitole podáva Sládek okrem biografických portrétov kazateľov aj pomerne dôkladnú správu o jednotlivých postilách: fyzický opis tlače, jej tematickú šírku, dimenzie výkladu, pramene a citačné zdroje, použité rétorické figúry, tiež ukážky dobových renesančných drevorezov, ktoré postily ilustrujú. Medzi postilami sa nachádza niekoľko vydavateľsky veľmi úspešných zbierok Matěja Václava Štajera, Šebestiána Vojtěcha Scipiona a Antonína Koniáša, ktorých práce poznamenali zásadne vývoj pobielohorskej literatúry hlavne svojím obsahovým zameraním. Sládek nové zistenia českých bádateľov ďalej prehlbuje a dopĺňa. Napríklad v súvislosti s recepciou postily Pavla J. Axlara konfrontuje názor Hany Kusákovej o poznaní Biblie a cirkevných autorít vo vidieckych farských spoločenstvách: „*Na rozdíl od Kusákové bych nepochyboval o biblických znalostech venkovanů v 18. století a o jejich alespoň základní obeznámenosti s hlavními cirkevními autoritami*“

(s. 218 – 210). Ďalším príkladom je doplnenie Malurovho výkladu pojmu „rozjímaní", ktorým sú označené kázne v zbierke *Pia quadragesima* Josefa Biloveského. Podľa Jana Maluru (*Meditace a modlitba v literatuře raného novověku,* 2015) je to „pozitivně hodnotící termín, který má vymezit užitečnou a pozornosti hodnou literaturu oproti pokleslé kratochvilné četbě". Sládek ho však chápe ako *„synonymum pro text, ke kterému sa má posluchač pomyslně a mnohokrát vracet, má se snažit jej více promyslet, při četbě se vnitřně ztišit. A co víc, kazatel se v těchto textech zároveň obrací ne přímo na čtenáře nebo posluchače (jak je jinak Bilovského běžným zvykem), ale oslovuje přímo lidskou duši*" (s. 223 – 224).

Tretiu najrozsiahlejšiu časť publikácie tvorí tematický katalóg nedeľných postil, ktorý je prvou prácou svojho druhu v českom prostredí. Na základe komparácie obsahu kázní a biblických perikop sa Sládek usiluje preniknúť priamo ku koreňom dobovej homiletiky. Katalógové heslá sú vyskladané z celých textov evanjeliového čítania v dobovom českom preklade, z návrhov tém a kazateľských výkladov daných perikop (zostavených na základe excerpt zo štyroch diel, ktoré mali na českú barokovú homiletiku zásadný vplyv: z príručiek T. Lohnera a J. Barnera a postil M. V. Štajera a Š. V. Scipiona) a z konkrétnych tém analyzovaných bohemikálnych postil. Pri definovaní tém, ktoré sa nedali dohľadať v dobových katechizmoch a ani ich nebolo možné vystihnúť konkrétnym teologickým pojmom, uprednostnil autor ich zrozumiteľnú a jasnú formuláciu pred *„nepřesným, leč elegantným vymezením*". Podrobnejšie o spracovaných témach informujú heslá v pripojenom tematickom registri. Poradie hesiel zodpovedá zhruba poradiu tém v najrozšírenejších dobových katechizmoch. Svetské témy, ktoré katechizmová literatúra neobsahuje, sú pripojené v abecednom poradí na konci registra. Hoci autor hovorí o zostavenom registri ako nedokonalej pomôcke, ktorá *„nepodává a ani nemůže podat k jednotlivým tématům zcela vyčerpávající informaci*" (s. 638), oceniť treba, že sa o jej zostavenie vôbec pokúsil, a dáva tak do pozornosti odbornej verejnosti nielen mnohé zaujímavé témy, ako napríklad láska k zvieraťu, ľudská fantázia alebo móda, ale ponúka aj nové výskumné impulzy.

Výpovednú hodnotu jednotlivých hesiel akcentujú rytiny z populárneho meditačného spisu jezuitu Hieronyma Nadala *Adnotationes et meditationes in evangelia*, ktoré zobrazujú scény nedeľných čítaní. Tak dochádza k pozoruhodnému prepojeniu výkladu a obrazového materiálu.

Všetky dôležité zistenia sumarizuje Sládek v záverečnej stati *„Naplnili obě lodičky, takže se téměř potopovaly" aneb Několik závěrečných poznámek* k *tématům promluv*. Na štyri z nich chcem zvlášť upozorniť:

1. Hoci väčšina postil bola určená pre kazateľov, ktorí ich využívali ako predlohy pri koncipovaní vlastných rečí, ich vplyv na ľudovú zbožnosť to neznižuje. Treba dodať, že o oboznámení obyčajných ľudí s časťou klasickej tradície v ranonovovekej Itálii píše aj britský historik Peter Burke (*Variety kulturních dějin*, 2006, s. 132);
2. Pobielohorská kázeň predstavuje komplexný žáner, v ktorom sú zastúpené rôznorodé literárne formy, ba dokonca *„dialogičnost některých promluv v sobě výjimečně nese i náznaky nebo dokonce přímé stopy dramatu*" (s. 624);
3. Duchovní rečníci ovplyvnení konceptuálnymi prístupmi obohacovali tradičný okruh tém spätých s jednotlivými čítaniami z evanjelií o nové aktuálne témy a dômyselne pripravené myšlienkové konštrukcie. Svojich poslucháčov sa usilovali viesť k premýšľaniu nad biblickým textom. *„Právě tady vznikaly základy tradičního lidového čtenářství, pomalého, ale hluboce promýšlejícího každé, byť mnohdy nenápadné slovo vo větě*" (s. 626);
4. Nedeľné kázne vypovedajú o myšlienkovom svete elity (vzdelaných kazateľov) aj o svete ľudových vrstiev (poslucháčov alebo čitateľov).

Monografia Miloša Sládka rozširuje podstatne obzor nielen českého, ale tiež slovenského odborného publika, ktoré nemá k dispozícii porovnateľný výsledok pôvodného výskumu

domácej homiletickej produkcie a oporou mu zatiaľ môžu byť iba jednotlivé sondy do dejín slovenskej kázňovej prózy (publikácie G. Gáfrikovej, E. Brtáňovej a A. Škovierovej, zborník J. Hladkého a E. Krasnovskej). Navyše Sládkom aplikovaný metodický postup vyžaduje náležité odborné skúsenosti a minucióznu prácu s textovým materiálom. O výskumnom potenciáli, elánе a sústredenej vedeckej práci českých kolegov svedčia aj ďalšie dve monografie (J. Maroszová: *Vera mundi lumina. Výbor dominikánských barokních kázání*; Radmila Prchal Pavlíčková: *O útěše proti smrti*), ktoré boli prezentované slovenskej odbornej verejnosti spolu s recenzovanou monografiou na spoločnom česko-slovenskom podujatí *Kázne a reči* v novembri 2017.

Doc. PhDr. Erika Brtáňová, PhD.
Ústav slovenskej literatúry SAV
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: erika.brtanova@savba.sk